

بانکداری مرکزی و سیاستگذاری پولی در ایران

بیژن بیدآباد^۱

چکیده

در این مقاله با بررسی حسابداری اجزا نقدینگی از سمت منابع و مصارف به نحوه خلق نقدینگی در بانک‌ها و موسسات اعتباری اشاره و با توجه به منشاء پولی تورم به اهمیت نظریه مقداری پول پرداخته و به شیوه خلق نقدینگی پنهان و گسترش آن از طریق مکانیزم بسط پولی می‌پردازیم. وظایفی که قانون پولی و بانکی کشور برای بانک مرکزی معین می‌کند و مباحث نرخ بهره، سیاست ارزی، استقلال بانک مرکزی و ابزار سیاست پولی و مسائل و مشکلاتی که قانون عملیات بانکی بدون ربا نظیر استفاده صوری از عقود ایجاد کرد بررسی، و به موضوع صندوق‌های قرض‌الحسنه و موسسات مالی - اعتباری و همچنین بانک‌های خصوصی و ضررهای ناشی از فعالیت آنها از قبیل خلق نقدینگی پنهان و آشکار و تموجات اقتصادی می‌پردازیم. یکی از مشکلات اساسی در عملیات بانکداری بدون ربا و تدوین و توسعه آن تفسیر فقهی ربا است. به این مسئله و همچنین تمایز کلی بانکداری اسلامی و بانکداری بدون ربا و ناکارایی نظارت بانکی و عدم نظارت بانک مرکزی بر صندوق‌های قرض‌الحسنه و موسسات مالی - اعتباری اشاره خواهیم نمود.

کلیدواژه: سیاست پولی، بانکداری بدون ربا، بانکداری مرکزی، بانکداری مرکزی اسلامی

مقدمه

بررسی‌های مفصل در اقتصاد ایران مبین این موضوع است که علت اصلی و منشاء تورم در ایران افزایش حجم نقدینگی است. قانون عملیات بانکی بدون ربا عملاً قدرت بانک مرکزی در کنترل حجم نقدینگی را منتفی کرده است و زمانی که بانک مرکزی ابزاری برای کنترل نقدینگی نداشته باشد، باید همواره منتظر افزایش حجم نقدینگی و قیمت‌ها بود. افزایش خالص دارایی خارجی و افزایش بدهی دولت به سیستم بانکی مهم‌ترین عامل افزایش نقدینگی در دوران قبل و بعد از انقلاب تلقی می‌شود و همچنان این اقلام روند افزایشی داشته و دارند. این امر در مجموع ناشی از روند فعالیت‌های اقتصادی و جریان درآمدهای خارجی کشور ناشی از نفت و کسری بودجه‌های دولت و نهادهای وابسته به دولت است که این موضوع عملاً باید توسط اعمال سیاست‌های مالی دولت و سیاست‌های پولی بانک مرکزی کنترل شود.

پس از تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا در سال ۱۳۶۲ عملاً بانک مرکزی قدرت خود را در کنترل حجم

^۱ دکتر بیژن بیدآباد، مشاور بانکداری اسلامی، بانک ملی ایران bijan@bidabad.com / <http://www.bidabad.com/>

نقدینگی از دست داد زیرا این قانون اوراق قرضه را به دلیل ربوی بودن ممنوع دانسته است. از طرفی فشار دولت بر بانک مرکزی برای تأمین مالی خود از طریق استقراض موجب عدم استقلال بانک مرکزی شده و تا وقتی بانک مرکزی استقلال و ابزار مناسب برای کنترل حجم نقدینگی نداشته باشد نمی‌توان توقع داشت که بتواند نقدینگی را کنترل نماید. از سوی دیگر تأمین مالی کسر بودجه دولت باید با استفاده از ابزار اوراق قرضه باشد در غیر این صورت دولت نیز نمی‌تواند از راه‌های صحیح اقتصادی اقدام به تأمین مالی کسری بودجه خود کند. ربوی بودن اوراق قرضه اجازه نمی‌دهد تا این اوراق در بانکداری مرکزی بدون ربا مورد استفاده واقع شود، از اینرو مهمترین ابزارهای سیاست‌های پولی در نظام بانکی بدون ربا غیرقابل استفاده می‌باشد. این موضوع به این معنی است که بانکداری مرکزی بدون ربا در شکل فعلی فاقد قابلیت تنظیمات پولی اقتصاد است. با توجه به این موضوع، باید گفت تنظیم سیاست‌های پولی توسط بانک مرکزی و سیاست‌های مالی توسط دولت تا وقتی که ابزار جایگزینی برای اوراق قرضه مطرح نشود معطل خواهد ماند.

به عنوان یک قاعده پولی نرخ افزایش حجم نقدینگی باید در بلند مدت مساوی نرخ رشد بلند مدت تولید در اقتصاد باشد. در حال حاضر بانک مرکزی با امکانات اندکی که دارد نمی‌تواند این قاعده را پیاده کند چرا که ابزارهای کنترل حجم پول را ندارد.

قانون پولی و بانکی کشور

قانون پولی و بانکی کشور مصوب ۱۸ تیر ۱۳۵۱ وظایف بانک مرکزی و کلیات سیاست‌های پولی را مشخص می‌نماید. در قسمت دوم این قانون بانک مرکزی ایران مسئول تنظیم و اجرای سیاست پولی و اعتباری بر اساس سیاست کلی اقتصادی کشور بوده و هدف بانک مرکزی ایران حفظ ارزش پول و موازنه پرداختها و تسهیل مبادلات بازرگانی و کمک به رشد اقتصادی کشور است.

وظایف و اختیارات بانک مرکزی به عنوان تنظیم‌کننده نظام پولی و اعتباری کشور از قرار زیر می‌باشد:

الف - انتشار اسکناس و سکه‌های فلزی رایج کشور.

ب - نظارت بر بانکها و مؤسسات اعتباری.

ج - تنظیم مقررات مربوط به معاملات ارزی و تعهد یا تضمین پرداختهای ارزی با تصویب شورای پول و اعتبار و همچنین نظارت بر معاملات ارزی.

د - نظارت بر معاملات طلا و تنظیم مقررات مربوط به این معاملات با تصویب هیأت وزیران.

ه - نظارت بر صدور و ورود پول رایج ایران و تنظیم مقررات مربوط به آن با تصویب شورای پول و اعتبار.

اجزا نقدینگی از سمت منابع و مصارف

محاسبه نقدینگی از جمع حسابداری اقلام مختلف ترازنامه‌های بانکها اعم از مرکزی، دولتی و خصوصی و تجاری و تخصصی و مؤسسات اعتباری غیربانکی که گزارشات مانده اقلام خود را به بانک مرکزی گزارش می‌نمایند بدست می‌آید. نمونه ترازنامه بانک یا موسسه‌ای که عملیات بانکی می‌نماید در جدول (۱) آورده شده است. عمده اقلام ترازنامه بانک در سمت بدهی‌ها ناشی از سپرده‌های اشخاص و در سمت دارائی‌ها ناشی از اعطای تسهیلات است.

جدول (۱) ترازنامه نمونه بانک یا موسسه اعتباری غیربانکی

دارائیهها	بدهیها
نقد	
مطالبات از بانک مرکزی	بدهی به بانک مرکزی
مطالبات از بانکها و موسسات اعتباری	بدهی به بانکها و موسسات اعتباری
تسهیلات اعطائی و مطالبات از بخش دولتی	سپرده های دیداری
تسهیلات اعطائی و مطالبات از بخش غیردولتی	سپرده های پس انداز و مشابه
اوراق مشارکت و سایر اوراق مشابه	سپرده های سرمایه گذاری مدتدار
سرمایه گذاریها و مشارکتها	سایر سپرده ها
اعتبارات اسنادی و بروات مدتدار	بدهی بابت پذیرش اعتبارات اسنادی
دارائیههای ثابت	
سایر دارائیهها	ذخایر و سایر بدهیها
اقلام در راه	اقلام در راه
جمع دارائیهها	جمع بدهیها
	حقوق صاحبان سهام:
	سرمایه
	اندوخته ها
	مانده سود (زیان) انباشته
جمع دارائیهها	جمع بدهیها و حقوق صاحبان سهام
طرف تعهدات بابت اعتبارات اسنادی	تعهدات بابت اعتبارات اسنادی
طرف تعهدات بابت ضمانتنامهها	تعهدات بابت ضمانت نامه ها
طرف سایر تعهدات	سایر تعهدات
وجوه اداره شده و موارد مشابه	طرف وجوه اداره شده و موارد مشابه
جمع تعهدات مشتریان	جمع تعهدات بانک

با تغییر طبقه بندی جدول (۱) به شکل جدول (۲) خلاصه داراییها و بدهیهای یک بانک یا موسسه اعتباری غیربانکی بدست می آید.

جدول (۲) خلاصه دارایی‌ها و بدهی‌های بانک یا موسسه اعتباری غیربانکی

بدهیها	دارائیهها
سپرده‌های بخش غیردولتی	دارایی‌های خارجی
دیداری	طلا
پس‌انداز و مدت‌دار	ارز
بدهی به بانک مرکزی	اسکناس و مسکوک
وام‌ها و سپرده‌های بخش دولتی	سپرده نزد بانک مرکزی
دولت	قانونی
شرکت‌ها و موسسات دولتی	دیداری
حساب سرمایه	بدهی بخش دولتی
وام‌ها و سپرده‌های ارزی	دولت
	شرکت‌ها و موسسات دولتی
	بدهی بخش غیر دولتی
سایر	سایر
جمع	جمع
اقلام زیر خط	اقلام زیر خط
جمع بدهی‌ها	جمع دارایی‌ها

جدول فوق را در مرحله دیگر می‌توان به شکل جدول (۳) خلاصه کرد.^۲

جدول (۳) خالص دارایی‌ها و بدهی‌های بانک یا موسسه اعتباری غیربانکی

خالص دارائیهها

خالص دارایی‌های خارجی
خالص دارایی‌های داخلی
مطالبات از بخش دولتی
مطالبات از بخش غیردولتی
خالص سایر دارائی‌ها و حساب سرمایه

جمع خالص دارایی‌ها = نقدینگی ایجاد شده توسط بانک یا موسسه اعتباری

^۲ روش این محاسبات در نرم‌افزار بانک اطلاعات کلان پولی کشور، بیژن بیدآباد درج است. <http://www.bidabad.com/doc/m2det12.xls>

در جدول (۳) میزان نقدینگی که یک بانک یا موسسه اعتباری غیربانکی تولید می کند برابر سرجمع خالص دارایی های خارجی و داخلی بانک است که قلم اخیر متشکل از سه بخش مطالبات از بخش دولتی و مطالبات از بخش غیردولتی و خالص سایر دارائی ها و حساب سرمایه بانک یا موسسه اعتباری غیربانکی است.

جدول (۴) خلاصه دارایی ها و بدهی های بانک مرکزی

بدهیها	دارائیهها
	دارایی های خارجی
اسکناس و مسکوک	اسکناس و مسکوک
در دست اشخاص	بدهی بخش دولتی
نزد بانک ها	دولت
نزد بانک مرکزی	شرکت ها و موسسات دولتی
سپرده های بانک ها و موسسات اعتباری	بدهی بانک ها
قانونی	تنخواه گردان پرداخت وجوه دولتی
دیداری	سایر
سپرده های بخش دولتی	
دولت	
شرکت ها و موسسات دولتی	
حساب سرمایه	
بدهی های ارزی	
وام های دریافتی از خارج و سپرده های ارزی	
ارزهای تهاتری	
تخصیص حق برداشت مخصوص	
ودیعه ثبت سفارش کالاهای بخش غیردولتی	
پیش پرداخت اعتبارات اسنادی بخش دولتی	
سایر	سایر
جمع	جمع
اقلام زیر خط	اقلام زیر خط
جمع بدهی ها	جمع دارایی ها

ترازنامه بانک مرکزی مشابه ترازنامه بانک‌های دیگر است با این تفاوت که در آن اسکناس و مسکوک منتشره و در دست اشخاص و بانک‌ها قرار دارد. از سوی دیگر سپرده‌های قانونی و احتیاطی و دیداری بانک‌ها و موسسات اعتباری از بدهی‌های بانک مرکزی است که بخشی از قلم مطالبات بانک‌ها و موسسات اعتباری از بانک مرکزی در سمت دارائی‌های جدول (۱) می‌باشد. در سمت دارایی‌ها اقلام دارایی‌های خارجی و بدهی بخش دولتی به بانک مرکزی از اقلام عمده این حساب است. جدول (۴) خلاصه دارایی‌ها و بدهی‌های بانک مرکزی را نشان می‌دهد.

به راحتی می‌توان جدول (۴) یعنی خلاصه دارایی‌ها و بدهی‌های بانک مرکزی را به جدولی مشابه جدول (۳) تبدیل کرد. خالص دارایی‌ها و بدهی‌های بانک مرکزی دارای اقلامی مشابه جدول (۳) برای بانک مرکزی می‌باشد. جمع خالص دارایی‌های بانک مرکزی برابر میزان نقدینگی ایجاد شده توسط بانک مرکزی و متشکل از جمع خالص دارایی‌های خارجی و داخلی بانک مرکزی است. رقم مجموع خالص دارایی‌های خارجی و داخلی بانک مرکزی پول پر قدرت یا پایه پولی را تشکیل می‌دهد. نسبت حجم نقدینگی به پایه پولی ضریب به هم فزاینده پولی را تشکیل می‌دهد.

از ادغام جدول (۲) برای همه بانک‌ها و موسسات اعتباری غیربانکی با جدول (۴) برای بانک مرکزی، خلاصه دارایی‌ها و بدهی‌های سیستم بانکی مطابق جدول (۵) بدست می‌آید.

جدول (۵) خلاصه دارایی‌ها و بدهی‌های سیستم بانکی

بدیهیها	دارائیهیها
نقدینگی	دارایی‌های خارجی
پول	بدهی بخش دولتی
شبه پول	دولت
وام‌ها و سپرده‌های بخش دولتی	شرکت‌ها و موسسات دولتی
دولت	بدهی بخش غیردولتی
شرکت‌ها و موسسات دولتی	
حساب سرمایه	
وام‌ها و اعتبارات دریافتی از خارج و سپرده‌های ارزی	
ودیعه ثبت سفارش کالا‌های بخش غیر دولتی	
پیش پرداخت اعتبارات اسنادی بخش دولتی	
سایر	سایر
جمع	جمع
اقلام زیر خط	اقلام زیر خط
جمع بدهی‌ها	جمع دارایی‌ها

جدول (۵) را می‌توان به شکل جدول (۶) بازنویسی کرد:

جدول (۶) خلاصه دارایی‌ها و بدهی‌های سیستم بانکی

منابع سیستم بانکی	مصارف سیستم بانکی
پول	خالص دارایی‌های خارجی
شبه پول	خالص دارایی‌های داخلی
	خالص بدهی بخش دولتی
	خالص بدهی بخش غیردولتی
	خالص سایر دارائی‌ها و حساب سرمایه
جمع = نقدینگی	جمع = نقدینگی

به عبارت دیگر نقدینگی برابر است با مجموع پول (اسکناس و مسکوک در دست اشخاص و سپرده‌های دیداری) و شبه پول (سپرده‌های مدت‌دار). از سوی دیگر نقدینگی برابر است با مجموع خالص دارایی‌های داخلی و خارجی بانک‌های تجاری، تخصصی، مرکزی و موسسات اعتباری غیربانکی.

منشا پولی تورم

همانطور که ملاحظه شد نقدینگی از سمت مصارف بانکی برابر با مجموع خالص دارائی‌های خارجی و داخلی سیستم بانکی است. بررسی‌های زیادی در اقتصاد ایران نشان داد که تورم در ایران منشاء پولی دارد. به عبارت دیگر خالص دارائی‌های خارجی یا داخلی سیستم بانکی در طی چهار دهه گذشته روند افزایشی داشته است. خالص دارائی‌های خارجی از طریق افزایش درآمد نفت در طی دهه‌های گذشته افزایش یافته است. در سالهایی که قیمت نفت پائین بود، دولت دچار کسری بودجه شد و چون ابزار مالی لازم نظیر اوراق قرضه نداشت مجبور بود کسری مالی خود را از طریق استقراض از بانک مرکزی و نتیجتاً افزایش خالص دارائی‌های داخلی بانک مرکزی تأمین کند. این موارد همواره باعث شد که پول پر قدرت^۳ یا پایه پولی^۴ افزایش یابد و افزایش پایه پولی از طریق ضریب بهم فزاینده پولی منجر به افزایش خالص دارائی‌های خارجی و داخلی سیستم بانکی شد و نتیجتاً با افزایش نقدینگی سطح عمومی قیمت‌ها افزایش یافت.^۵

^۳ - High Powered Money

^۴ - Monetary base

^۵ اکبر کمیجانی، بیژن بیدآباد، فرهاد خداداد، محسن نظری، تبیین پولی تورم در ایران و امکانپذیری حصول اهداف برنامه اول پنجساله توسعه اقتصادی اجتماعی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، معاونت امور اقتصادی، وزارت امور اقتصادی و دارائی ۱۳۶۹. چاپ مجدد در شماره‌های مجله اقتصادی، معاونت امور اقتصادی، وزارت امور اقتصادی و دارائی، شماره ۱ اردیبهشت ۱۳۷۲ صفحات ۴۶-۲۵، شماره ۲ خرداد ۱۳۷۲

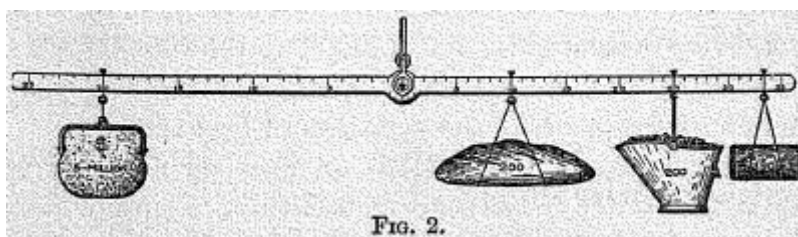
صفحات ۲۵-۱۳، شماره ۳ مرداد ۱۳۷۲ صفحات ۱۶-۲. <http://www.bidabad.com/doc/tabeene-poli-tavarom.pdf>

قانون فیشر

نظریه مقداری پول فیشر مهمترین تئوری در ارتباط با تعادل همزمان بازارهای پول و کالا است. وی با بیان و مثال‌های ساده نشان می‌دهد^۶ که همواره رابطه خطی زیر بین پول و قیمت وجود دارد:

قیمت کالا $\times$ مقدار کالای معامله شده = حجم پول $\times$ سرعت گردش پول

وی برای تشریح این نظریه از قبان و ترازو استفاده می‌کند و با توجه به روابط مکانیکی موجود بین ارقام متغیرهای معادله فوق باید گفت در حالی که همه چیز ثابت باشد (Ceteris Paribus) ارتباط ریاضی فوق همواره برقرار است و رابطه فوق همانند قانون ترازو در فیزیک یک قانون در اقتصاد است.

تصویر از کتاب قدرت خرید پول نوشته ایوینگ فیشر

تقریباً از دو دهه پیش، آمارها رابطه خطی بین حجم پول و سطح عمومی قیمت‌ها را در اقتصاد ایران نشان نمی‌دهند و همین موضوع دلیلی است بر وجود نقدینگی پنهان در اقتصاد.^۷

نقدینگی پنهان و صندوق‌های قرض الحسنه و موسسات مالی - اعتباری

براساس قانون پولی و بانکی کشور مصوب ۱۳۵۱ مؤسسات اعتباری غیربانکی مؤسساتی هستند که در عنوان خود از نام بانک استفاده نمی‌کنند ولی به تشخیص بانک مرکزی ایران واسطه بین عرضه‌کنندگان و متقاضیان وجوه و اعتبار می‌باشند و عملیات آنها در حجم و نحوه توزیع اعتبارات مؤثر است.

اگر موسسه‌ای فعالیتی بانکی یا اعتباری داشته باشد و اطلاعات آن در حساب جدول (۶) درج نشود عملاً به مفهوم خلق نقدینگی پنهان است که در محاسبات نقدینگی بانک مرکزی منظور نشده است. لذا صندوق‌های قرض الحسنه و موسسات مالی - اعتباری که تحت نظارت بانک مرکزی عمل نمی‌کنند براساس جدول (۳) اقدام به خلق نقدینگی می‌کنند که در جدول (۶) منظور نمی‌شود. تعداد این صندوق‌ها در گزارشات مختلف تا ۸۰۰۰ صندوق گزارش شده. براساس گزارش مرکز آمار در سال ۱۳۸۱ تعداد صندوق‌ها ۴۵۰۰ صندوق بوده و در سال‌های اخیر به

^۶ Fisher, Irving, (1911) "The Purchasing Power of Money: Its Determination and Relation to Credit, Interest, and Crises". Reprints of economic classics New York.

^۷ نگاه کنید به:

مهناز ربیعی، رابطه نرخ بهره و نرخ ارز در ایران، رساله دکتری اقتصاد، به راهنمایی بیژن بیدآباد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ۱۳۸۵.

بیدآباد، بیژن و مهناز ربیعی، رابطه نرخ ارز و نرخ بهره در اقتصاد ایران (ارزیابی مجدد و توسعه نظریه مقداری پول). پژوهشنامه اقتصادی، بهار

۱۳۸۸، ۹ (۱) پیاپی ۳۲، صفحات ۶۷-۹۶. <http://www.bidabad.com/doc/nerkhe-arz-bahreh-1.pdf>

تعداد آنها افزوده شده است. معضل اساسی صندوق‌های قرض الحسنه در ارتباط با سیاست‌های پولی حجم نقدینگی پنهانی است که این صندوق‌ها در اقتصاد ایجاد می‌نمایند. چون این صندوق‌ها تحت نظارت بانک مرکزی نیستند و از الزامات ذخیره‌های قانونی و احتیاطی تبعیت نمی‌کنند نتیجتاً ضریب فزاینده‌ی نقدینگی بالایی در مکانیزم بسط پولی دارند. همین موضوع در ارتباط با اشخاص حقیقی در بازار غیرمتمشکل پولی صادق است. برای نظارت بر عملیات این اشخاص اعم از حقیقی و صندوق‌ها و موسسات، قانون تنظیم بازار غیرمتمشکل پولی در ۱۳۸۳/۱۰/۲۳ تصویب شد.

براساس قانون پولی و بانکی کشور مصوب ۱۳۵۱ نظارت بر بانکها و مؤسسات اعتباری طبق مقررات این قانون بر عهده بانک مرکزی است. براساس بند ب ماده ۴۲ تأسیس بانک و اشتغال به بانکداری بدون رعایت مقررات این قانون و همچنین استفاده از نام بانک در عنوان مؤسسات اعتباری ممنوع است. مرتکب به حبس تأدیبی تا شش ماه محکوم خواهد شد و در صورت اقتضاء دادستان می‌تواند به درخواست بانک مرکزی موقتاً دستور تعطیل مؤسسه را تعیین تکلیف نهایی آن از طرف دادگاه بدهد و تعقیب کیفری در این موارد منوط به شکایت بانک مرکزی است. طبق مفاد ماده ۴۴ تخلف از سایر مقررات این قانون و آیین‌نامه‌های آن و دستورات بانک مرکزی ایران که به موجب این قانون یا آیین‌نامه‌های آن صادر می‌شود موجب مجازاتهای انتظامی است و از آنجمله ممنوع ساختن بانک یا مؤسسه اعتباری غیربانکی از انجام بعضی امور بانکی به طور موقت یا دائم می‌باشد.

مکانیزم بسط پولی

مکانیزم بسط پولی^۸ از طریق گردش پول بین افراد و بانکها یا مؤسسات اعتباری عمل می‌نماید. نحوه عمل بدین صورت است که فرض کنید بانک مرکزی اقدام به خرید ۱۰۰ ریال اوراق قرضه یا اوراق یا اسناد بهادار دولتی از بازار می‌نماید. فروشنده‌گان این اوراق به میزان ۱۰۰ ریال دریافتی خود را در حسابهای سپرده‌ای خود نزد بانکهای تجاری و تخصصی یا مؤسسات اعتباری نگاه می‌دارند. با این پرداخت پول به بانکها، قدرت وام دهی آنان به همان میزان افزایش می‌یابد. اگر مانعی در ارائه وام به افراد وجود نداشته باشد. این بانکها کل مبلغ ۱۰۰ ریال را به صورت اعتبار به افراد و مؤسسات به صورت وام پرداخت می‌نمایند. مجدداً افراد یا مؤسسات اخیر مبلغ دریافتی را به حسابهای خود در بانک منتقل نموده که باز سبب افزایش قدرت وام دهی بانکها می‌گردد. به تعداد دور چرخش مبلغ ۱۰۰ ریال بین بانکها و افراد پول خلق می‌شود. حال فرض کنید بانک مرکزی بانکها را ملزم می‌کند که به میزان درصد خاصی از سپرده‌هایی که افراد نزد آنان می‌گذارند را به عنوان سپرده قانونی نزد بانک مرکزی به صورت امانت بگذارند. این درصد خاص نرخ ذخیره قانونی نامیده می‌شود. فرض کنید نرخ ذخیره قانونی ۲۰ درصد باشد در بار اول میزان پولی که در اقتصاد ایجاد می‌شود برابر همان ۱۰۰ ریال است که بانک مرکزی در مقابل خرید اوراق قرضه دولت پرداخت نموده است. این رقم به صورت منابع نزد بانکها قرار می‌گیرد. بانک دریافت کننده، مبلغ ۲۰ ریال از آن را در حساب سپرده قانونی خود نزد بانک مرکزی نگاه می‌دارد و مابقی ۸۰ ریال آن را وام می‌دهد. تا اینجا مبلغ $100 + 80 = 180$ ریال به نقدینگی اقتصاد اضافه شد. در دور بعد مبلغ ۸۰ ریال که به صورت وام به افراد و مؤسسات داده شده بود به سیستم بانکی برمی‌گردد و سبب ایجاد ۸۰ ریال منابع جدید در بانکها می‌شود، بانک مبلغ ۲۰ درصد از ۸۰ ریال که مساوی ۱۶ ریال است را نزد بانک مرکزی به صورت سپرده قانونی نگاه داشته و مابقی ۶۴ ریال را وام می‌دهد. نتیجتاً به حجم نقدینگی ۶۴ ریال دیگر

⁸ - Monetary Expansion Mechanism.

اضافه شده و کل افزایش نقدینگی در اثر ۱۰۰ ریال خرید اوراق توسط بانک مرکزی به مبلغ $۶۴=۲۴۴+۱۸۰$ ریال می‌رسد. چنانچه این عمل چرخش بسیار زیاد تکرار شود کل میزان نقدینگی نهایتاً برابر با ریال $۵۰۰=۰/۲۰:۱۰۰$ خواهد شد.^۹

صندوق‌های قرض‌الحسنه و موسسات مالی و اعتباری که تحت نظارت بانک مرکزی نیستند عملاً ذخیره قانونی ندارند و میزان بسط نقدینگی آنها برابر خواهد بود با حاصلضرب رقم منابعی که در آنها سپرده‌گذاری می‌شود ضربدر تعداد دفعاتی که پول بین افراد و صندوق می‌چرخد. از این لحاظ بسط پولی بسیار شدیدتری نسبت به بانک‌ها دارند. همین موضوع در ارتباط با اشخاص حقیقی در بازار غیرمتشکل پولی نیز صادق است. با این وضع شدت بسط نقدینگی پنهان بسیار بیشتر از نقدینگی آشکار و محاسبه و ارائه شده توسط بانک مرکزی است.

نرخ بهره

نرخ بهره در متون اقتصادی به عنوان یک متغیر که تعیین آن منتج از عرضه و تقاضای منابع پولی می‌باشد تعریف می‌گردد و از دید اقتصاددانان به عنوان یک ابزار پولی تلقی نمی‌شود ولی نظر به این که توانایی بسیاری در تخصیص منابع دارد در سیاستگذاری پولی بسیار با اهمیت است. به عبارت دیگر بانکها با افزایش نرخ بهره تقاضا برای منابع پولی را کاهش داده و عرضه منابع پس‌اندازی را به سمت خود افزایش می‌دهند و نتیجتاً سبب افزایش منابع آزاد سیستم بانکی می‌شوند. چنانچه نرخ بهره در سیستم بانکی منجمد شود عملاً سیستم بانکی یا دچار مازاد منابع یا کسری منابع خواهد شد. هرچه نرخ بهره در اقتصاد بالاتر باشد بانکها بیشتر منابع خود را در قالب تسهیلات بانکی به متقاضیان این تسهیلات ارائه می‌دهند و به عبارت دیگر عرضه پول تابع مثبتی از نرخ بهره است. یعنی با افزایش نرخ بهره مکانیزم بسط پولی فعالتر عمل خواهد کرد و عرضه پول در اقتصاد را بیشتر خواهد نمود.

استقلال بانک مرکزی

بیش از آنکه مفهوم استقلال بانک مرکزی از لحاظ سازمانی مد نظر باشد به مفهوم تفکیک سیاست‌های پولی از سیاست‌های مالی است. این تفکیک به این معنی است که دولت کسری مالی خود را از محل منابع بانک مرکزی تأمین ننماید.

در همه کشورها دولت‌ها غالباً کسری مالی خود را با انتشار اوراق قرضه تامین مالی می‌کنند. یعنی وقتی دولت دچار کسری بودجه می‌شود، نباید بر بانک مرکزی فشار آورد تا اقدام به انتشار پول نماید. بلکه باید با انتشار اوراق قرضه از اقتصاد قرض می‌گیرد و بعد در سررسید اوراق قرضش را به اقتصاد بازپرداخت کند. در حالی که وقتی دولت امکان استفاده از اوراق قرضه را ندارد، چنین مکانیزمی برایش مهیا نیست. این نقیصه را قانون عملیات بانکی بدون ربا فراهم آورد و عملاً به دلیل ربوی بودن اوراق قرضه آن را نسخ کرد و جایگزینی برای آن ایجاد نمود.

طبق ماده ۱۳ قانون پولی و بانکی کشور مصوب ۱۳۵۱ بانک مرکزی ایران دارای اختیارات زیر می‌باشد.

۱ - دادن وام و اعتبار به وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی با مجوز قانونی.

۲ - تضمین تعهدات دولت و وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی با مجوز قانونی.

^۹ - Bijan Bidabad (1994) General Monetary Equilibrium, <http://www.bidabad.com/doc/monetary-ed8.pdf>

- ۳ - دادن وام و اعتبار و تضمین وام و اعتبارات اعطایی به شرکت‌های دولتی و شهرداری‌ها و همچنین به مؤسسات وابسته به دولت و شهرداری‌ها با تأمین کافی.
- ۴ - تنزیل مجدد براتها و اسناد بازرگانی کوتاه مدت بانک‌ها و دادن اعتبار به بانک‌ها با تأمین کافی.
- ۵ - خرید و فروش اسناد خزانه و اوراق قرضه دولتی و اوراق قرضه صادر شده از طرف دولت‌های خارجی یا مؤسسات مالی بین‌المللی معتبر.
- ۶ - خرید و فروش طلا و نقره.
- ۷ - افتتاح و نگاهداری حساب جاری نزد بانک‌های خارج و یا نگاهداری حساب بانک‌های داخل و خارج نزد خود و انجام کلیه عملیات مجاز بانکی دیگر و تحصیل اعتبارات در داخل و خارج به حساب خود و یا به حساب بانک‌های داخل.
- تبصره ۱ - دادن وام و اعتبار و تضمین وام و اعتبارات اعطایی به وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی موکول به تضمین وزارت دارایی است.
- تبصره ۲ - آیین‌نامه‌های مربوط به اجرای این ماده به تصویب شورای پول و اعتبار خواهد رسید.
- همچنین طبق ماده ۱۴ همان قانون بانک مرکزی در حسن اجرای نظام پولی کشور می‌تواند به شرح زیر در امور پولی و بانکی دخالت و نظارت کند:
- ۱ - تعیین نرخ رسمی تنزیل مجدد و بهره و امها که ممکن است بر حسب نوع وام و اوراق و اسناد نرخهای مختلف تعیین شود.
- ۲ - تعیین نسبت دارایی‌های آنی بانک‌ها به کلیه دارایی‌ها یا به انواع بدهی‌های آنها بر حسب نوع فعالیت بانک‌ها یا سایر ضوابط به تشخیص بانک مرکزی ایران.
- ۳ - تعیین نسبت و نرخ بهره سپرده قانونی بانکها نزد بانک مرکزی ایران که ممکن است بر حسب ترکیب و نوع فعالیت بانکها نسبت‌های متفاوتی برای آن تعیین گردد ولی در هر حال این نسبت از ۱۰ درصد کمتر و از ۳۰ درصد بیشتر نخواهد بود.
- ۴ - تعیین میزان حداقل و حداکثر بهره و کارمزد دریافتی و پرداختی بانک‌ها.
- ۵ - تعیین نسبت مجموع سرمایه پرداخت شده و اندوخته بانکها به انواع داراییها.
- ۶ - تعیین حداکثر نسبی تعهدات ناشی از افتتاح اعتبار اسنادی - ظهرنویسی یا ضمانت‌نامه‌های صادر از طرف بانک‌ها و نوع و میزان وثیقه این قبیل تعهدات.
- ۷ - تعیین شرایط معاملات اقساطی که اعتبار آن از طرف بانک‌ها تأمین می‌شود.
- ۸ - تعیین مقررات افتتاح حساب جاری و پس‌انداز و سایر حسابها.
- ۹ - تعیین نوع و میزان جوائز و هرگونه امتیاز دیگری که برای جلب سپرده‌های جاری یا پس‌انداز از طرف بانک‌ها عرضه می‌گردد و تعیین ضوابط برای تبلیغات بانکها در این مورد.
- ۱۰ - رسیدگی به عملیات و حساب‌ها و اسناد و مدارک بانک‌ها و اخذ هرگونه اطلاعات و آمار از بانکها با توجه به لزوم حفظ اسرار حرفه‌ای.
- ۱۱ - محدود کردن بانک‌ها به انجام یک یا چند نوع از فعالیت‌های مربوط به طور موقت یا دائم.

- ۱۲ - تعیین نحوه مصرف وجوه سپرده‌های پس انداز و سپرده‌های مشابه نزد بانک‌ها.
- ۱۳ - تعیین حداکثر مجموع وام‌ها و اعتبارات بانکها به طور کلی یا در هر یک از رشته‌های مختلف.
- ۱۴ - تعیین شرایط کلی اخذ وام بانک‌ها از اشخاص و صدور گواهی سپرده.
- ۱۵ - تعیین مقررات مشروح در بندهای ۱ تا ۱۴ بالا برای مؤسسات اعتباری غیر بانکی.
- تبصره - استفاده از اختیارات موضوع این ماده باید قبلاً به تصویب شورای پول و اعتبار برسد.

ابزارهای سیاست پولی

بطور کلی سیاستهای پولی به مجموعه‌ای از سیاستهایی اطلاق می‌شود که جهت تحقق اهداف اقتصادی کلان یا کاهش خسارات ناشی از عملکرد نظام پولی جهت کنترل حجم نقدینگی در اقتصاد به کار گرفته می‌شود. مقامات پولی برای کنترل حجم نقدینگی از ابزارهای متفاوتی استفاده می‌کنند که می‌توان آنها را به دو گروه ابزارهای کمی و کیفی پولی طبقه‌بندی نمود. معمولاً ابزارهای کمی پولی از طریق مکانیزم بسط پولی سبب تغییر در حجم پول می‌شوند. مکانیزم بسط پولی همانطور که گفته شد عملاً شیوه خلق پول در اقتصاد می‌باشد. ابزارهای کیفی به تمهیدات پولی اطلاق می‌شود که نحوه توزیع اعتبارات را به طرف بخشهایی از اقتصاد که مقامات مسئول ضروری تشخیص می‌دهند هدایت می‌کند.

عملیات بازار باز^{۱۰}

کلیه ابزارهای کمی پولی از طریق مکانیزم بسط پولی بر حجم نقدینگی در اقتصاد تأثیر می‌گذارند. از مهمترین این ابزارها عملیات بازار باز است. در این روش مقامات پولی اقدام به خرید و فروش اوراق قرضه یا بهادار نموده و حجم پول پر قدرت را در اقتصاد تغییر می‌دهند و همانطور که گفته شد پول پر قدرت از طریق مکانیزم بسط پولی سبب تغییر در حجم نقدینگی در اقتصاد می‌شود. در نظام‌های متعارف پولی خرید و فروش اوراق قرضه بر مبنای نرخ بهره صورت می‌گیرد و از این لحاظ وارد حریم ربا می‌شود و به عنوان یک ابزار ربوی شناخته شده و نتیجتاً قابلیت استفاده در بانکداری اسلامی را پیدا نمی‌کند.^{۱۱}

اگر بانک مرکزی جایگزین مناسبی برای اوراق قرضه نداشته باشد، نمی‌تواند از طریق عملیات بازار باز حجم پول را مدیریت و کنترل کند. در نتیجه هم در این سی و چند سال شاهد بودیم که همواره نرخ تورم بالا بود و بانک مرکزی با این که قانوناً ملزم به کنترل تورم بود، نتوانست حجم نقدینگی را کنترل کند. این موضوع باعث افزایش مداوم سطح عمومی قیمت‌ها در اقتصاد کشور شد.

الزام بانکها به نگهداری درصدی از دارایی‌های خود به صورت اوراق قرضه

¹⁰ - Open Market Operations

^{۱۱} - اکبر کمیجانی، بیژن بیدآباد، رویا طباطبایی، یوسف فرجی، فیروزه شکرآبی، کوروش معدلت. سیاستهای پولی مناسب جهت تثبیت فعالیتهای اقتصادی در ایران گزارش مرحله اول، معاونت امور اقتصادی، وزارت امور اقتصادی و دارایی ۱۳۷۰. چاپ مجدد توسط معاونت امور اقتصادی، وزارت امور اقتصادی و دارایی، ۱۳۷۳. چاپ مجدد در شماره‌های مجله اقتصادی، معاونت امور اقتصادی، وزارت امور اقتصادی و دارایی، شماره ۴ آبان ۱۳۷۵ صفحات ۱۴-۲، شماره ۵ آذر ۱۳۷۵ صفحات ۱۲-۲، شماره ۶ دی ۱۳۷۵ صفحات ۹-۲، شماره ۷ اسفند ۱۳۷۵ صفحات ۷-۲. <http://www.bidabad.com/doc/siyasathayepooli-vol1.pdf>

بیدآباد، بیژن (۱۳۷۳) یک دهه تحولات نظام بانکی در ایران، مجله مجلس و پژوهش شماره نهم، سال دوم، خرداد، صفحات ۵۲-۱۷.

<http://www.bidabad.com/doc/yek-daheh-tahavolat.pdf>

مقامات پولی برای کنترل حجم نقدینگی گاهی بانکها را ملزم به نگهداری بخشی از دارایی‌های خود به صورت اوراق قرضه می‌نمایند. هدف از این سیاست جلوگیری از بسط پایه پولی از طریق کاهش منابع آزاد بانکها است.

نرخ تنزیل مجدد

یکی دیگر از ابزارهای کمی پولی نرخ تنزیل مجدد است. بانکهای تجاری به منظور رفع نیاز نقدینگی خود می‌توانند اوراق و اسناد بهادار موجود خود را با نرخ بهره مشخصی به بانک مرکزی ارائه و تنزیل نمایند. بانک مرکزی با تغییر این نرخ در ذخایر سیستم بانکی و قدرت اعتباردهی آنها اثر می‌گذارد. به عبارت دیگر نرخ تنزیل مجدد نرخ بهره‌ای است که توسط آن بانک مرکزی اسناد و بروات بانکها را تنزیل می‌نماید و در قبال این اسناد به آنها وام می‌دهد. این ابزار در زمانی که بانکها جهت تأمین نقدینگی احتیاج به وام از بانک مرکزی باشند ابزار بسیار خوبی جهت تجدید منابع اعتباردهی بانکها می‌باشد ولی به دلیل استفاده از نرخ بهره همچنان ربوی تلقی می‌شود.

نرخ ذخیره قانونی

نرخ ذخیره قانونی که به ترمز اعتبارات تشبیه شده است برای مهار اعتبارات بانکی از توانایی زیادی برخوردار است. نرخ ذخیره قانونی اثرات بسیار وسیعی بر حجم نقدینگی در اقتصاد دارد لذا تغییر این نرخ یکی از اهرمهای مهم پولی در جهت کنترل حجم تسهیلات اعتباری و نهایتاً نقدینگی در اقتصاد تلقی می‌گردد. این نرخ عملاً به صورت یک الزام قانونی در مورد بانکها اعمال می‌گردد و وارد در حریم ربا نیست ولی افزایش آن برای بانکها پرهزینه می‌باشد زیرا حجم زیادی از منابع آنها را نزد بانک مرکزی مسدود می‌نماید.

ابزارهای کیفی

دسته دیگری از ابزارهای پولی به نام ابزارهای کیفی پولی با ایجاد محدودیتهای اعتباری و اولویت اعطای اعتبارات در مورد بخشهای خاص اقتصادی عملاً اقدام به جهت‌دهی اعتبارات به سمت بخشهای مورد نظر مقامات مسئول می‌نماید. محدود کردن بانکها در اعطای تسهیلات، تعیین سقف‌های اعتباری برای بانکها و تعیین نحوه مصرف وجوه سپرده‌ها نیز از دیگر ابزارهای کیفی تلقی می‌شوند. ابزارهای کیفی توانایی لازمه برای یاری رساندن به مقامات پولی کشور در چارچوب اهداف کلی اقتصاد را ندارد.

با توجه به مباحث ذکر شده باید گفت که ابزارهای پولی بانکداری متعارف در شرایط بانکداری بدون ربا نمی‌تواند کمک چندانی به بانک مرکزی در کنترل حجم نقدینگی بنماید. لذا به این نتیجه می‌رسیم که باید موافق با شرایط تحریم ربا ابزارهای پولی جدیدی ابداع نمود.^{۱۲}

سیاست ارزی

در قسمت دوم قانون پولی و بانکی کشور مصوب ۱۳۵۱ هدف بانک مرکزی حفظ ارزش پول و موازنه پرداختها و تسهیل مبادلات بازرگانی و کمک به رشد اقتصادی کشور تعریف شده است. همچنین از وظایف و اختیارات بانک مرکزی تنظیم مقررات مربوط به معاملات ارزی و تعهد یا تضمین پرداختهای ارزی با تصویب شورای پول و اعتبار و همچنین نظارت بر معاملات ارزی است.

^{۱۲} جهت اطلاع بیشتر مراجعه شود به :

لازمه حفظ ارزش پول و موازنه پرداختها مدیریت نسبت گردش پول خارجی به پول داخلی در اقتصاد است. اگر عرضه پول خارجی در اقتصاد نسبت به پول داخلی رو به نقصان گذارد ارزش پول ملی به تبع قانون عرضه و تقاضا رو به کاهش خواهد گذاشت. اجرای سیاست‌هایی نظیر هدفمندی یارانه‌ها که با افزایش قیمت حامل‌های انرژی نسبت سطح عمومی قیمت‌های داخل به خارج را بالا می‌برد لزوماً براساس نظریه توازن قدرت خرید (PPP)^{۱۳} نرخ ارز باید افزایش یابد تا مجدداً تعادل بین سطح عمومی قیمت‌های داخلی و خارجی برقرار گردد. در این شرایط بانک مرکزی باید با اتخاذ سیاست‌های انقباضی پولی مناسب مجدداً نسبت پول خارجی به داخلی را به سمت تعادل قبلی بکشد. همینطور اگر پرداخت‌های یارانه‌ای سیاست هدفمندی یارانه‌ها از محل منابع بانک مرکزی تأمین شود منجر به افزایش خالص بدهی دولت به بانک مرکزی شده و از طریق بسط پایه پولی نقدینگی را افزایش داده و موجب افزایش سطح عمومی قیمت‌ها می‌گردد که کاهش ارزش پول داخلی را به دنبال خواهد داشت.

اثر تحریم‌های بین‌المللی از دو سمت تحریم واردات و تحریم صادرات دو دسته اثر متمایز بر جای خواهد گذاشت. تحریم واردات از یک سو موجب افزایش هزینه‌های معاملاتی واردات و افزایش تقاضای ارز شده و از سوی دیگر در صورت عدم تحقق واردات ناشی از تحریم تقاضای ارز برای واردات را کاهش می‌دهد. خالص این دو اثر اثر تحریم‌های بین‌المللی بر واردات خواهد بود. تحریم صادرات ایران نیز موجب می‌شود تا کالا و نفت ایران به قیمت نازلتر در بازارهای بین‌المللی به فروش رود و در صورت عدم امکان صدور بخشی از نفت و کالا در مجموع موجب کاهش درآمد ارزی کشور خواهد است. مجموعاً آثار تحریم به میزان کاهش خالص درآمد ارزی کشور و نتیجتاً کاهش عرضه ارز و تغییر نسبت پول خارجی به داخلی در گردش در اقتصاد موجب افزایش نرخ ارز می‌شود.

قانون عملیات بانکی بدون ربا

در سال ۱۳۶۱ پیشنویس لایحه عملیات بانکی بدون ربا تدوین شود و در نهایت در سال ۱۳۶۲ به عنوان قانون عملیات بانکی بدون ربا به تصویب رسید و در سال ۱۳۶۳ به اجرا درآمد. در ابتدا، قرار بر این بود که این قانون فقط به مدت پنج سال اجرا شود، ولی تا به حال همچنان مورد استفاده است. این قانون، و آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی آن بسیار ضعیف هستند. البته تا سال ۱۳۶۳ دنیا تجربه‌ای در زمینه انجام عملیات بانکی بدون ربا در سطح یک کشور نداشت و در واقع هیچ کشوری سیستم بانکی یکپارچه بدون ربا را آزمایش نکرده بود. در نتیجه تجربه‌ای وجود نداشت تا براساس آن قانونی سنجیده وضع شود. قانون عملیات بانکی بدون ربا، راه‌حل و راهکارهای بانکی لازم را تعریف نکرد. فقط چند عقد را بازنویسی کرد که مستنبط از کتاب شرایع الاسلام محقق حلی متعلق به قرن هفتم هجری بود، که این عقود امروز با نام عقود مبادله‌ای، مشارکتی و قرض الحسنه طبقه‌بندی شده‌اند. قانون مدنی هم بیان دیگری از همین کتاب است و دیگر فقها حتی آیت‌الله خمینی در کتاب تحریر الوسیله مفاد همین کتاب را بسط داده است. بانک‌ها باید این قانون را به گونه‌ای تفسیر می‌کردند و عملیات بانکی خود را با آن تطبیق می‌دادند، اما این توانایی حاصل نشد. صدماتی که قانون عملیات بانکی بدون ربا به اقتصاد کشور و نظام بانکی زد قابل شمارش نیست. برای مثال بخشی از قانون تجارت که از قانون تجارت فرانسه اخذ شده و در مورد اوراق قرضه است و پذیره نویسی شرکت‌ها را از طریق بانک‌ها برای تأمین مالی منابع پیش‌بینی می‌کند معارض این قانون قرار گرفت و در عمل نسخ شد. قانون عملیات بانکی

¹³ Purchasing Power Parity

بدون ربا، با ربوی شمردن اوراق قرضه عملاً آن را از چرخه خارج و جایگزینی برای اوراق قرضه تعریف نکرد. در نتیجه بخش عمده‌ای از قانون تجارت از کار افتاد. تامین مالی شرکت‌های خصوصی و دولتی، شهرداری‌ها، سازمان‌ها، بنیادها و حتی خود دولت از لحاظ شیوه تامین مالی دچار اشکال شد. این نکته از لحاظ سیاست‌های پولی بانکداری مرکزی بسیار حائز اهمیت است.

مثال دیگر این است که قانون عملیات بانکی بدون ربا مفهوم قرض در قانون مدنی را با وضع کارمزد تحت نام قرض الحسنه مجدداً معرفی کرد که مصداق قرض الحسنه‌ای که قرآن از آن نام می‌برد را نیز با خود ندارد. قرض الحسنه‌ای که قانون عملیات بانکی تعریف می‌کند همان قرض است که در قانون مدنی آمده است. این موضوع در مرحله قانون‌نویسی یک اشتباه قابل قبول نیست. البته تلاش زیادی شد تا برای این قانون آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی نوشته شود ولی عملاً فقط باعث تفسیر عقود شد. تفاسیر عقود خود را در شکل قراردادهای نشان داد و هر بانکی تفسیر خاصی از این عقود ارائه داد. بانک‌ها هم آمادگی کافی برای اجرای قانون بانکداری بدون ربا را نداشتند و مبتلا به مصائب زیادی شدند. این مصائب جدید، ورود مجدد ربا و نرخ بهره ثابت در تمام عقود بانکی بود. یعنی همزمان با به‌یاد کشیدن نام عملیات بانکی بدون ربا، عملاً سیستم ربوی شد.

استفاده صوری از عقود

قانون عملیات بانکی بدون ربا استفاده صوری از عقود را به سیستم بانکی کشور تحمیل کرد. در حال حاضر، به دلیل نارسا بودن آیین‌نامه‌های اجرایی قانون عملیات بانکی بدون ربا عقود در بانک‌ها به شکل صوری استفاده می‌شود. حتی در بسته سیاستی - نظارتی بانک مرکزی هم که از چند سال پیش همه ساله تصویب می‌شود، ملاحظه می‌شود که برای عقود مشارکتی نرخ بهره ثابت تعیین می‌گردد. در صورتی که مفهوم مشارکت در تقابل کامل با نرخ بهره ثابت و از پیش تعیین شده است.

بطور کلی هم در بخش سپرده‌گذاری و هم در بخش تسهیلات، تنها ظاهر عقود به شکل شرعی رعایت می‌شود و عملاً اغلب آنها ربوی هستند. برای مثال، گواهی مشارکت به عنوان بزار جایگزینی برای اوراق قرضه، در عمل نرخ بهره علی‌الحسابی تقریباً مساوی نرخ بهره قطعی آن دارد. یا در مورد سپرده‌ها یک نرخ علی‌الحساب تعریف می‌شود و بعد آن را قطعی اعلام می‌کنند. بسیاری از سال‌ها، این نرخ‌ها قطعی هم نشده و همان نرخ‌های علی‌الحساب، قطعی تلقی شدند. قراردادهای تسهیلات هم مشکلات مشابه دارند. قراردادهایی به ویژه در بانک‌های خصوصی منعقد می‌شود که در آن‌ها نرخ بهره، منوط به نظر بانک و دستورالعمل‌های بانک است. این موضوع از لحاظ فقهی مفهوم غرر دارد و شرایط این نوع عقد بدتر و شدیدتر از ربا است و نه تنها ربا را شامل می‌شود، بلکه غبن، ظلم و غرر که در بانکداری اسلامی ممنوع است، را هم به همراه دارد.

بانک‌های خصوصی

طبق قانون پولی و بانکی کشور مصوب ۱۳۵۱ تأسیس بانک و اشتغال به عملیات بانکی و استفاده از نام بانک در عنوان مؤسسات اعتباری فقط طبق مقررات این قانون ممکن است و تشخیص عملیات بانکی با شورای پول و اعتبار می‌باشد. و همچنین تأسیس بانک در ایران موکول به تصویب اساسنامه آن به وسیله شورای پول و اعتبار و صدور اجازه

از طرف بانک مرکزی است.

پدیده بانک‌های خصوصی از دهه هفتاد مجدداً در بانکداری ایران ظاهر شدند. شرایطی که قانون عملیات بدون ربا فراهم کرده بود بهشت بانکی برای بانکداران خصوصی بوجود آورد. نرخ‌های بهره بالا، نظارت کم و عقودی که هر کس می‌تواند از آن تأویل و تفسیری ارائه دهد عملاً باعث شد تا بانک‌های خصوصی در بازار پول کشور به شدت رشد کنند. در این بهشت بانکی، ابتدا چهار بانک خصوصی وارد و سپس در سال‌های بعد تعداد بانک‌های خصوصی به شدت افزایش یافت. این موضوع قابل تعمق است که آیا نظر دولت موقت در سال ۱۳۵۸ و تصمیمات آن زمان در مورد دولتی شدن بانک‌ها و مصادره بانک‌ها صحیح بوده یا تصمیمات فعلی در مورد آزادی فعالیت بانک‌های خصوصی؟ در واقع این پرسش مطرح است که اگر بانکداری باید دولتی باشد، چرا خصوصی شد؟ و اگر اکنون بانک‌ها خصوصی شده و این کار، صحیح است، پس سیاست‌های اتخاذ شده در آن دوران غلط بوده است و باید خسارت بانک‌های خصوصی مصادره شده به آنها بازگردانده شود. یا اگر آن روش صحیح بوده، چرا مجدداً اجازه تاسیس بانک خصوصی داده شد؟

این دوگانگی در سیاستگذاری موجب عدم امنیت اقتصادی در کشور است. در حال حاضر برای بانکداری خصوصی مزایای کلانی ایجاد شده است و ضررهای ناشی از فعالیت ربوی آنها در اقتصاد قابل مشاهده است. منجمله این ضررها تموجات و عدم ثبات اقتصادی است.

ربا عامل تموجات اقتصادی

طبیعت ربا ظلم است. نه این که نوعی از ربا ظالمانه و نوع دیگر غیرظالمانه باشد. ظلم به معنی قرارداد شیء در غیر موضع خودش می‌باشد. البته نگاه دنیای امروز که به تکنولوژی و فناوری مدرن آشنا شده، گمان می‌کند که پیامبر اسلام در ۱۴۰۰ سال پیش یک ایده و فلسفه تاریخی را مطرح کرده‌اند. در صورتی که این اشتباه است. پیامبران باهوش‌ترین، عاقل‌ترین و داناترین افراد روی کره زمین هستند. اگر دقت کنید تنها حضرت محمد (ص) ربا را حرام نکرده‌اند، بلکه در تورات و انجیل هم ربا حرام است و دیانت موسی و عیسی علیهم السلام هر دو ربا را حرام کرده‌اند. پیامبران شرقی هم ربا را حرام کرده‌اند. در آیین برهما، بودا، کنفوسیوس و دائو دجینگ هم ربا حرام است. پس حکمتی در حرام کردنش بوده و امر خداوند در آن است. هنگامی که امر الهی بر چیزی قرار می‌گیرد حتماً حکمت‌ها و دلایل خاصی دارد، و اگر ما این دلایل را نمی‌فهمیم دلیل نمی‌شود که آن‌ها تاریخی صحبت کرده باشند یا قدیمی هستند. تحقیقات نشان داده است که بحران‌هایی که اقتصادها دچار آن می‌شوند ناشی از وجود ربا است. با استفاده از ریاضیات عالی طی مقالات متعدد اثبات شده است که علت تمام بحران‌ها و نوسانات اقتصادی در سطح جهان، ربا است. با استفاده از الگوهای ریاضی می‌توان نشان داد که نوسانات ناشی از ربا چگونه از بازارهای پولی حرکت می‌کند و بر بازارهای حقیقی اثر می‌گذارد و اقتصادها را دچار رکود و بحران می‌کند. این فرضیه برای اقتصاد آمریکا آزمون شد. آزمون‌ها نشان داد که بحران‌های اقتصادی در اثر ساختار نرخ‌های بهره از آمریکا شروع و بعد به کل کشورهای جهان منتقل می‌شوند و سیکل‌های تجاری را تشکیل می‌دهند.^{۱۴}

^{۱۴} بیدآباد، بیژن، تثبیت ادوار تجاری با بانکداری مشارکت در سود و زیان و اقتصاد اخلاق.

تفسیر فقهی ربا

مسئله اساسی در تعریف بهره و ربا منتج از اشتباهی است که در متدولوژی استنباط فقهی رخ می‌دهد و آن این است که فقها به «زمان» به عنوان اصل اساسی تعریف ربا نمی‌پردازند. عنوان می‌شود که اگر مبادله‌ای به مازاد صورت بگیرد ربا است. اما نمی‌گویند هیچ وقت مبادله‌ای به مازاد صورت نمی‌گیرد مگر آنکه زمان دریافت و پرداخت مبادله یکی نباشد. یعنی اگر فردی وجه یا کالایی را به طرف دیگر بدهد و در همان لحظه پس بگیرد معامله عبثی کرده است. هیچکدام از طرفین منفعتی در آن ندارند. ولی این مبادله بین دو طرف می‌تواند به گونه‌ای صورت بگیرد که هنگام بازپرداخت وجه یا عودت کالا مازادی به قرض دهنده پرداخت شود. در این حال معامله پول می‌تواند از لحاظ معامله گران عبث نباشد و علت آن ورود زمان در معامله است. یعنی ربا وقتی مفهوم پیدا می‌کند که معامله مدت‌دار باشد. لذا اساس ورود ربا در معامله زمان است و ورود زمان در بازپرداخت قرض می‌تواند موجب ربا شود. به عبارت دیگر تفاوت ربا و بیع در مسئله ورود زمان به معامله و مازادی است که از ارجحیت زمانی بر مبلغ اسمی معامله ناشی می‌شود. ربا به این مفهوم مازادی است که در طول زمان، بدون انجام هیچ کار اضافه‌ای روی یک دارایی دریافت می‌گردد. به شرطی که دارایی الزاماً همان دارایی نباشد، چون در این حالت مفهوم اجاره می‌دهد. به هر حال، اشکال از روش استنباط فقهی است. چون درباره یک مسئله فقهی واحد، اظهار نظر دو فقیه لزوماً به جواب واحد نمی‌رسد لذا متدولوژی فقه رایج ما را به علم نمی‌رساند. لذا باید روش استنباط فقهی را به گونه‌ای اصلاح کرد که استنباط دقیق و صحیحی از قرآن کریم و فرمایشات پیامبر اکرم (ص) داشته باشد.

این اصلاح پیش شرط اصلاح بانکداری اسلامی است. فقه مبتنی بر شرع ملازم با عقل است و آنچه که ملازم با عقل است برای جامعه مفید است. و اصلاح فقه به معنای پویایی عقلی آن است.^{۱۵}

بانکداری اسلامی و بانکداری بدون ربا

بانکداری اسلامی و بانکداری بدون ربا دو مقوله متفاوتند و بانکداری اسلامی اصول متنوع زیادی دارد و بانکداری بدون ربا در ذیل آن قرار می‌گیرد. بانکداری اسلامی بسیار متعالی است و حصول آن کار ساده‌ای نیست. ولی این موضوع به معنای ناتوانی در دستیابی به آن نیست. برای مثال اصول منع ظلم، غرر، غصب، اکل باطل، قمار و قرعه و بسیاری از موارد دیگر نظیر اصول اخلاق اسلامی علاوه بر منع ربا در بانکداری اسلامی باید رعایت شوند. این کلمات هرچند ساده به نظر می‌رسند ولی دریایی از آثار عملیاتی را در بانکداری با خود به همراه دارند که جمیع وجوه عملیات بانکداری را تحت تأثیر قرار می‌دهند.^{۱۶}

^{۱۵} نگاه کنید به:

بیدآباد، بیژن و عبدالرضا هرسینی، تحلیل فقهی-اقتصادی ربا در وامهای مصرفی و سرمایه‌گذاری و کاستیهای فقه متداول در کشف احکام شارع. ارائه شده به همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۲.

<http://www.bidabad.com/doc/reba-fa.pdf>

بیدآباد، بیژن، مبانی عرفانی اقتصاد اسلامی، پول، بانک، بیمه و مالیه از دیدگاه حکمت. پژوهشکده پولی و بانکی، بانک مرکزی ایران، ۱۳۸۳،

تهران. <http://www.bidabad.com/doc/mabani-erfani-eqtasade-islami.pdf>

^{۱۶} نگاه کنید به متون بانکداری راستین. <http://www.bidabad.com>

نظارت بانکی

نظارت بانک مرکزی بر عملیات بانکی برای حصول اطمینان از صحت عملکرد نظام اقتصادی کشور امری لازم الرعایه است. حفظ ثبات نظام مالی و افزایش اعتماد از طریق کاهش ریسک برای اطراف قراردادهای بانکی از اهداف اصلی نظارت بر بانکها است. بانک مرکزی به موجب بند ب ماده ۱۱ قانون پولی و بانکی کشور مصوب ۱۳۵۱، وظیفه نظارت بر بانکها و موسسات اعتباری را برعهده دارد. علیرغم اینکه از اواخر دهه ۱۳۷۰ بانک مرکزی رویکرد نظارت مبتنی بر ریسک را به عنوان رویکرد اصلی در نظارت بر بانکها و موسسات اعتباری کشور برگزید و در این راستا با تجدید ساختار سازمانی حوزه نظارت بر بانکها و تدوین مقررات احتیاطی اقدامات جدیدی را در حوزه نظارت برقرار کرد ولی وجود مشکلاتی که به آن اشاره شد عملاً منجر به نظارت کارای بانک مرکزی نشد.

همنطور که در قانون پولی و بانکی کشور تصریح شده است بانک مرکزی موظف بر نظارت بر موسسات اعتباری غیربانکی است. بر این اساس کلیه صندوقهای قرض الحسنه و موسسات مالی - اعتباری الزاماً باید تحت نظارت بانک مرکزی عمل نمایند. طبق بند ۱۵ ماده ۱۴ قانون پولی و بانکی کشور اعمال مفاد بندهای ۱۴-۱ ماده ۱۴ بر موسسات اعتباری غیربانکی از وظایف بانک مرکزی است و بانک مرکزی باید برای حصول حسن اجرای نظام پولی کشور در امور پولی و بانکی صندوقهای قرض الحسنه و موسسات مالی - اعتباری دخالت و نظارت کند.

براساس ماده ۱ قانون تنظیم بازار غیرمتشکل پولی، مصوب ۱۳۸۳/۱۰/۲۳، اشتغال به عملیات بانکی توسط اشخاص حقیقی و یا حقوقی تحت هر عنوان و تأسیس و ثبت هرگونه تشکل برای انجام عملیات بانکی، بدون دریافت مجوز از بانک مرکزی ممنوع است. عملیات بانکی در این قانون به امر واسطه‌گری بین عرضه‌کنندگان و متقاضیان وجوه و اعتبار به صورت دریافت انواع وجوه، سپرده، ودیعه و موارد مشابه تحت هر عنوان و اعطاء وام، اعتبار و سایر تسهیلات و صدور کارت‌های الکترونیکی پرداخت و کارت‌های اعتباری اطلاق می‌شود.

خلاصه و نتیجه‌گیری

با بررسی اجزای نقدینگی از سمت منابع و مصارف میزان نقدینگی که یک بانک یا موسسه اعتباری تولید می‌کند از لحاظ حسابداری بیان شد. با توضیحی در ارتباط با منشأ پولی تورم و قانون فیش در ارتباط با تعادل همزمان بازارهای پول و کالا به این موضوع اشاره گردید که در اقتصاد ایران آمارها رابطه خطی بین حجم پول و سطح عمومی قیمت‌ها را نشان نمی‌دهند و دلیل آن وجود نقدینگی پنهان در اقتصاد است. اگر موسسه‌ای فعالیتی بانکی داشته باشد و اطلاعات آن در حساب‌های بانک مرکزی درج نشود عملاً اقدام به خلق نقدینگی پنهان کرده، لذا عملیات صندوقهای قرض الحسنه و موسسات مالی - اعتباری و همچنین بازار غیرمتشکل پولی که تحت نظارت بانک مرکزی عمل نمی‌کنند منجر به خلق نقدینگی پنهان می‌شود. چون این نهادها تحت نظارت بانک مرکزی نیستند و از الزامات ذخیره‌های قانونی و احتیاطی تبعیت نمی‌کنند نتیجتاً ضریب فزاینده نقدینگی بالایی در مکانیزم بسط پولی از طریق گردش پول بین افراد و بانکها یا نهادهای اعتباری در افزایش نقدینگی در اقتصاد دارند. نرخ بهره توانایی بسیاری در تخصیص منابع دارد و چون عرضه پول تابع مثبتی از نرخ بهره است با افزایش نرخ بهره مکانیزم بسط پولی فعالتر عمل خواهد کرد و عرضه پول در اقتصاد را بیشتر خواهد نمود.

لازمه حفظ ارزش پول و موازنه پرداختها مدیریت نسبت گردش پول خارجی به پول داخلی در اقتصاد است. اجرای سیاست‌هایی نظیر هدفمندی یارانه‌ها که نسبت سطح عمومی قیمت‌های داخل به خارج را بالا می‌برد لزوماً موجب افزایش نرخ ارز می‌شود تا مجدداً تعادل بین سطح عمومی قیمت‌های داخلی و خارجی برقرار گردد. اثر تحریم‌های بین‌المللی از دو سمت تحریم واردات و تحریم صادرات دو دسته اثر متمایز بر جای خواهد گذاشت. مجموعاً آثار تحریم به میزان کاهش خالص در آمد ارزی کشور موجب افزایش نرخ ارز می‌شود.

استقلال بانک مرکزی به مفهوم استقلال سازمانی آن نیست و به مفهوم تفکیک سیاست‌های پولی از سیاست‌های مالی است. این تفکیک به این معنی است که دولت کسری مالی خود را از محل منابع بانک مرکزی تأمین ننماید. در حال حاضر دولت امکان استفاده از اوراق قرضه را ندارد زیرا قانون عملیات بانکی بدون ربا اوراق قرضه را نسخ کرد و جایگزینی برای آن مهیا ننمود.

ابزارهای سیاست پولی از دو گروه ابزارهای کمی و کیفی پولی تشکیل می‌شوند که سبب تغییر در حجم پول می‌شوند. ابزارهای پولی بانکداری متعارف در شرایط بانکداری بدون ربا نمی‌تواند کمک چندانی به بانک مرکزی در کنترل حجم نقدینگی بنمایند.

قانون عملیات بانکی بدون ربا قانونی سنجیده نبود و بخشی از قانون تجارت در مورد اوراق قرضه و پذیره نویسی شرکت‌ها را از طریق بانک‌ها برای تأمین مالی منابع منسوخ کرد و به دلیل نارسا بودن آیین‌نامه‌های اجرایی آن سبب استفاده صوری از عقود در بانک‌ها شد. شرایطی که قانون عملیات بانکی بدون ربا فراهم کرد عملاً بهشتی بانکی برای بانکداران خصوصی بوجود آورد. نرخ‌های بهره بالا، نظارت کم و عقود کم و هر کس می‌تواند از آن تفسیری ارائه دهد عملاً باعث شد تا بانک‌های خصوصی در بازار پول کشور به شدت رشد کنند و ضررهای ناشی از فعالیت ربوی آنها در اقتصاد نظیر تموجات سیکل‌های اقتصادی و عدم ثبات مشهود است. تحقیقات نشان می‌دهد که علت بحران‌ها و نوسانات اقتصادی در سطح جهان، ربا است و ربا از بازارهای پولی حرکت می‌کند و بر بازارهای حقیقی اثر می‌گذارد و اقتصادها را دچار رکود و بحران می‌کند.

مسئله اساسی در تفسیر بهره و ربا ناشی از اشتباهی است که در متدووزی فقه رخ می‌دهد بطوریکه فقها به «زمان» به عنوان عامل اساسی تعریف ربا نمی‌پردازند. لذا باید روش استنباط فقهی را به گونه‌ای اصلاح کرد که استنباط دقیق و صحیحی از قرآن کریم و فرمایشات پیامبر اکرم (ص) داشته باشد.

بانکداری اسلامی بسیار متعالی است و اصول متنوع زیادی دارد و بانکداری بدون ربا در ذیل آن قرار می‌گیرد. حصول بانکداری اسلامی کار ساده‌ای نیست ولی این موضوع به معنای ناتوانی در دستیابی به آن نیست. نظارت بانک مرکزی بر عملیات بانکی برای حصول اطمینان از صحت عملکرد نظام اقتصادی کشور امری لازم الرعایه است ولی وجود مشکلات متعدد عملاً منجر به نظارت کارای بانک مرکزی نشده است.

منابع

- اکبر کمیجانی، بیژن بیدآباد، فرهاد خداداد، محسن نظری، تبیین پولی تورم در ایران و امکان‌پذیری حصول اهداف برنامه اول پنجساله توسعه اقتصادی اجتماعی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، معاونت امور اقتصادی، وزارت امور اقتصادی و دارایی ۱۳۶۹. چاپ مجدد در شماره‌های مجله اقتصادی، معاونت امور اقتصادی، وزارت امور اقتصادی

و دارایی، شماره ۱ اردیبهشت ۱۳۷۲ صفحات ۴۶-۲۵، شماره ۲ خرداد ۱۳۷۲ صفحات ۲۵-۱۳، شماره ۳ مرداد ۱۳۷۲ صفحات ۱۶-۲. <http://www.bidabad.com/doc/tabeene-poli-tavarom.pdf>

• اکبر کمیجانی، بیژن بیدآباد، رویا طباطبایی، یوسف فرجی، فیروزه شکرآبی، کوروش معدلت. سیاستهای پولی مناسب جهت تثبیت فعالیت‌های اقتصادی در ایران گزارش مرحله اول، معاونت امور اقتصادی، وزارت امور اقتصادی و دارایی ۱۳۷۰. چاپ مجدد توسط معاونت امور اقتصادی، وزارت امور اقتصادی و دارایی، ۱۳۷۳. چاپ مجدد در شماره‌های مجله اقتصادی، معاونت امور اقتصادی، وزارت امور اقتصادی و دارایی، شماره ۴ آبان ۱۳۷۵ صفحات ۱۴-۲، شماره ۵ آذر ۱۳۷۵ صفحات ۱۲-۲، شماره ۶ دی ۱۳۷۵ صفحات ۹-۲، شماره ۷ اسفند ۱۳۷۵ صفحات ۷-۲.

<http://www.bidabad.com/doc/siyasathayepooli-vol1.pdf>

• بیدآباد، بیژن و عبدالرضا هرسینی، تحلیل فقهی - اقتصادی ربا در وامهای مصرفی و سرمایه‌گذاری و کاستیهای فقه متداول در کشف احکام شارع. ارائه شده به همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد، دانشگاه تربیت

مدرس، ۱۳۸۲. <http://www.bidabad.com/doc/reba-fa.pdf>

• بیدآباد، بیژن، مبانی عرفانی اقتصاد اسلامی، پول، بانک، بیمه و مالیه از دیدگاه حکمت. پژوهشکده پولی و بانکی، بانک مرکزی ایران، ۱۳۸۳، تهران.

<http://www.bidabad.com/doc/mabani-erfani-eqtessade-islami.pdf>

• بیدآباد، بیژن (۱۳۷۳) یک دهه تحولات نظام بانکی در ایران، مجله مجلس و پژوهش شماره نهم، سال دوم، خرداد، صفحات ۵۲-۱۷. <http://www.bidabad.com/doc/yek-daheh-tahavolat.pdf>

• بیدآباد، بیژن و مهنار ربیعی، رابطه نرخ ارز و نرخ بهره در اقتصاد ایران (ارزیابی مجدد و توسعه نظریه مقداری پول). پژوهشنامه اقتصادی، بهار ۱۳۸۸، ۹ (۱) پیاپی ۳۲، صفحات ۶۷-۹۶.

<http://www.bidabad.com/doc/nerkhe-arz-bahreh-1.pdf>

• بیدآباد، بیژن، تثبیت ادوار تجاری با بانکداری مشارکت در سود و زیان و اقتصاد اخلاق

<http://bidabad.com/doc/pls-business-cycles.pdf>

• مهنار ربیعی، رابطه نرخ بهره و نرخ ارز در ایران، رساله دکتری اقتصاد، به راهنمایی بیژن بیدآباد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ۱۳۸۵.

• بیژن بیدآباد و همکاران. متون بانکداری راستین. <http://www.bidabad.com>

• بیژن بیدآباد، بانک اطلاعات کلان پولی کشور. <http://www.bidabad.com/doc/m2det12.xls>

- Fisher, Irving. (1911) The Purchasing Power of Money: Its Determination and Relation to Credit, Interest, and Crises. Reprints of economic classics New York.
- Fouad H. Al-Salem, Islamic financial product innovation, International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management Volume: 2, Issue: 3, 2009.
- Bidabad, Bijan (1994) General Monetary Equilibrium, <http://www.bidabad.com/doc/monetary-ed8.pdf>